

Строфічна силабіка в українській поезії XVIII століття

В. С. Мальцев

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Paper received 03.02.18; Revised 05.02.18; Accepted for publication 07.02.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-152V145-09>

Анотація. У статті розглянуто особливості функціонування однієї з форм силабічного вірша української поезії XVIII століття – строфічної силабіки. Такі структури було представлено, головним чином, у релігійних, філософсько-релігійних та світських піснях. Характерною ознакою релігійних та філософсько-релігійних текстів є широке застосування регулярної внутрішньої рими (здебільшого, в передцезурній позиції та клаузулі). У світських піснях менш суворо витримано ізосилабічний принцип відповідних частин різних строф, рідше трапляються внутрішні рими.

Ключові слова: силабічний вірш, строфа, цезура, клаузула, рима.

Строфічна силабіка становить своєрідну, досить численну в українській поезії XVIII ст., групу віршових форм. Для неї характерне поєднання в строфах рядків різної довжини, але в чітко визначеній послідовності, яка повторюється в кожній строфі. Російський віршознавець М. Гаспаров так пояснював суть аналогічного поняття – грецької антифонної силабіки: „Це було теж силабічне віршування, але не ізосилабічне, не рівноскладове [...]. Тут текст був строфічним, а строфи склалися з силабічних рядків різної довжини, але в одній і тій же послідовності – скажімо, 8, 9, 9, 11, 13, 7 і знову 8, 9, 9, 11, 13, 7 складів” [2, с. 94]. Ця форма перейшла у візантійську антифонну силабіку, звідки, „розповсюдилась у двох напрямках: на слов'янську північ і на латинський захід” [2, с. 98].

Ця форма реалізується, переважно, у пісенних текстах, причому якнайрізноманітнішою тематичної спрямованості (виняток становить сапфічна строфа, яка значно частіше з'являється в текстах без будь-якої пісенної маркованості). Це й релігійні пісні „Богогласника”, й філософсько-релігійні тексти Г. Сковороди, і травестії, й різноманітні „пісні світські”, а також пісенні партії, уплетені в канву драматичних творів (як шкільної драми, так і (хоч і рідше) інтермедії). Така пісенна маркованість строфічної силабіки пояснюється складністю її будови. М. Гаспаров (щодо візантійської антифонної силабіки) відзначав, що „простежити за цією складною послідовністю [рядків різної силабічної довжини, розташованих в одній і тій же послідовності в межах строф. – В. М.], як і в античності, допомагав наспів: ізосилабічна силабіка була віршем як речитативним, так і пісенним, строфічна силабіка – лише пісенним” [2, с. 94].

У текстах з такою будовою (як і у звичайній, „рядкової” силабіці) можливі різні ступені дотримання ізосилабічності: побутують як строфи з чітко витриманим чергуванням рядків різної довжини в певній послідовності, так і доволі розхитані структури, з коливанням довжини відповідних рядків. Скажімо, строфи анонімного вірша „Ци не жаль сердечне” (середина XVIII ст.) побудовано за схемою ККДККД¹, де довжина коротших рядків – 6 – 7 складів, довгих – 7 – 8:

Ци не жаль сердечне, 6
Що-м гуляв безпечне 6
Я, серденько, у тебе? 7
Прошу, миленькая, 6
Чорнобривенькая, 6

Не покидай ти мене. 7

Ци не болить серце, 6
Мой милий младенче, 6
На таку любов смотрячи, 8
Що мя ошукало, 6
Нещастя споткало, 6
Злая фортуна при ночі? [5, с. 95]. 8

У найменш упорядкованих зразках міра вірша базується не тільки й не стільки на урегульованому чергуванні рядків певної довжини у межах кожної строфи, скільки на чергуванні й протиставленні рядків у межах бінарної опозиції „довгий – короткий” чи навіть потрійного співвідношення „довгий – середній – короткий”. При цьому абсолютна силабічна довжина рядка може відігравати лише допоміжну, другорядну роль, позаяк довжина рядків у межах „довгих” та „коротких” позицій часто досить вільно варіюється. Більше того, рядки однієї й тієї ж довжини в різних строфах можуть займати навіть протилежні позиції. Скажімо, у „Пісні свіцькій” („Нехай нагородять неба твої труди...”) довші та коротші рядки в межах катренів чергуються за схемою ДКДК (у цьому тексті такі строфи чергуються із катренами, що майже повністю складаються з 10-складових рядків із подвоєним останнім). При цьому довгими виступають 11- та 12-складові рядки, коротшими – 8- та 9-складові. 10-складові рядки можуть займати як позицію довшого (на тлі коротких 8- чи 9-складових), так і позицію коротшого (на тлі довгих 11- та 12-складового):

А тепер, як милость нам руки зв'язала 12 (Д)
Через поприсяги, то трудно 9 (К)
Тому, которому вірне слюбовала, 12 (Д)
В парі проводити вік любимий. 10 (К)
.....
Нехай за тоє Господь свої дари 11 (Д)
Зливаєт з небес з високості, 9 (К)
Щоби могли по милостной парі 10 (Д)
Повіншувати взаємності [5, с. 102]. 9 (К)

У першому катрені наведеного прикладу 10-складовий рядок займає позицію короткого (на тлі довгих, 12-складових), у другому – позицію довгого (на тлі коротких, 9-складових).

Такі структури трапляються, зазвичай, у жанрах „низового” бароко. У текстах „середнього” та „високого” бароко (вірші Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, частини драматичних творів з відповідною структурою чи релігійні пісні) відступи від схем, зазвичай, мінімальні (хоча й тут є винятки, наприклад, у одній з частин анонімної

¹ Тут і далі: Д – умовно довгий, С – умовно середній, К – умовно короткий рядок.

шкільної драми „Торжество естества человеческого”, у вірші Ф. Прокоповича „О суетный человек, рабе неключимый” тощо).

У межах гетерометричних строф можливі якнайрізноманітніші поєднання рядків різної довжини. Проте найчастіше трапляються сполуки, загальну структуру яких можна визначити як спадну: строфа починається довгим рядком чи рядками, завершується коротким чи короткими. Найчастіше довжина рядка скорочується поступово, від початку до кінця строфи, так що перший рядок чи група рядків – найдовші, останній чи останні – найкоротші. Іноді також у строфі виділяється 2 „вершини”, після кожної з яких настає спад.

Один із найпростіших зразків гетерометричної строфи такого типу зреалізовано у „Пісні свіцькій” („Гей, не тіштеся, вороженьки, не тіштеся...”):

Гей, не тіштеся, вороженьки, не тіштеся, 13
Не ворогуйте на мене, 8
Прошу я вас, змилюйтеся. 8

Утішила вас моя невинна пригода: 13

Нещасная моя доле, 8

Смутна ж мені нагорода [5, с. 97]. 8

Така тривіршова структура 13, 8, 8 повторюється упродовж усього тексту (при одному винятку – 13, 8, 9).

П’ятивірші „Пісні 11-ї” Г. Сковороди мають схему 15, 15, 13, 13, 8:

Нелзя бездны окіана горстью персти забросать. 15₈

Нелзя огненного стана скудной капль прохладать. 15₈

Возможет ли в темной яскинѣ гулять орел. 13₆

Так, как в поднебесный край вилетѣв онъ отсель? 13₇

Так не будет сыт плотским дух [4, с. 61]. 8

Взагалі ж, довжина гетерометричних строф зі спадною схемою коливається від 3 до 9 рядків. Скажімо, у одній з пісень на Різдво Христове, уміщених у „Богогласнику” („Марія, дівства не вредивши, нам Бога породивши...”) чергуються терцети зі схемою 9, 7, 6; одна з пісенних партій „Трагедо-комедії” С. Ляскоринського має чотиривіршову будову 8, 8, 6, 6; для твору І. Пастеля „Пастирю душевний” характерна п’ятивіршова будова 11, 11, 8, 8, 5 тощо. Наведемо зразок з останнього:

Пастирю душевний, попе ізбранный 11

Людей просвіщати од Бога данний. 11

Як же ти їх просвіщаєш 8

Кедь осквернен сам зостаєш. 8

Жиючи блудно! [5, с. 238]. 5

У драмі „Торжество естества человеческого” фіксуємо один зі зразків строфічної силабіки з приблизним дотриманням ізосилабічного принципу. Партії хору („Хор на небеси поеть”) притаманна 5-віршова будова зі схемою ДДККК, де в позиції довгих рядків – 11- та 13-складовик, у позиції коротких – 5-, 6- та 7-складовий вірш:

Истошит гробы, яко побѣдитель, 11₅

Смерт здѣ оубиет живота хранител, 11₅

Ада разорить, 5

Всю твар свободит, 5

Сущу во плѣнении. 7

Се градет некосненно, живот всѣмъ даруя, 13₇

Отимет з очес твоих прегорких слезъ струя, 13₇

Токмо ожидай, 5

А милости чай, 5

Ревности Матерня! [3, с. 247 – 248]. 6

Ще більш розхитані силабічні схеми бачимо, наприклад, у таких текстах: „Гей, сам же я не знаю, що так бардзо нудно!” – ДДККК (у позиції довгого – 13- та 14-складовик, короткого – 5-, 6-, 7-, 9-складовик), „Пісні о світі” О. Падальського – ДДДДК (Д – 11, 12, 13, 14 складів, К – 7, 6, 9 складів). Наявна також і низка текстів, де, замість опозиції „довгий – короткий”, з’являється співвідношення „довгий – середній – короткий”. Скажімо, у анонімному вірші „Ах, монах! Умними очима...” ця схема має такий вигляд: ДДССК (Д – 8, 9, 10, 11 складів, С – 5, 6 складів, К – 3 склади).

Ах, монах! Умними очима 9

Посмотри, что смерть за плечима. 9

Куда в мысли бродиш, 6

Почто в мир ходиш? 5

Как живеш? 3

Как живеш! Точиш смѣх і бали, 9

Бавишся, частими бокали 9

Впиваєшся часто, 6

Грасш в свирѣль гласно, 6

Ах, монах! [5, с. 229 – 230]. 3

Ще одна група текстів строфічної силабіки схожа до попередньої, але тут у кожній строфі виділяються 2 вершини, після яких іде спад довжини рядка. Це, наприклад, релігійні пісні „О воскресеніи Створителевом играйте...” (13, 13, 9, 9, 10, 8), „Ангели свіют небеса и вострубят гласно...” (14₈, 14₈, 9, 11, 9, 6), „Всяческая сотвори дланію...” (9, 9, 7, 7, 10, 7, 7, 3), „Законом хваляся, чудеса імія...” (12, 12, 12, 12, 9, 11, 7, 7, 5) тощо.

Іншою, доволі поширеною, схемою гетерометричної строфи є така, при якій довгі та короткі рядки чергуються. Таке чергування, зазвичай, реалізується в межах катрена (ДКДК або КДКД), рідше – шестивірша (ДДКДК, КДКДД, ККДККД і под.), інші за величиною строфи трапляються значно рідше. У таких сполуках часто поєднуються 6-складовик із 12-складовиком (наприклад, структура строф однієї з пісенних партій в „Трагедо-комедії” С. Ляскоринського – 12, 6, 12, 6, 12, 12, 6; у драмі „Комическое дѣйствие” М. Довгалецького – 12, 12, 6, 12, 12, 6 тощо) або 4-складовик із 10-складовиком („Плачет пастушок в долгом ненасть” Ф. Прокоповича чи „Комическое дѣйствие” М. Довгалецького – 10, 4, 10, 4).

До групи з чергуванням довгих та коротких рядків, належить і „Пѣсьн 1-а” та „Пѣсьн 16-а” Г. Сковороди, що мають будову 10, 8, 8, 12, 8, 6 (з варіаціями силабічної довжини 1-го рядка) та 13, 10, 14, 13 відповідно, чи його ж (Г. Сковороди) переклад „O Delicati blanda etc” – 12, 8, 12, 8. Також у межах катрена часто поєднуються 12- та 14-складовий вірш (релігійні пісні „Не в царской палаті, но между бидляти...”, „Где Христос родился, з Діви воплотился...”, світська пісня „Годі вам шуміти, зелені луги!...” тощо).

Цікавий варіант вірша з регулярними внутрішніми римами фіксуємо в одній з пісень „Богогласника” – „Не в царской палатѣ, но между бидляты”. У катренах цього тексту поєднано традиційні для української силабіки 12- та 14-складовий вірші за схемою 12, 14, 12, 14. У рядках обох розмірів багато регулярних внутрішніх рим на межах піввіршів:

Не в царской палатѣ, но между бидляти, 12
 Во пустині, во яскині, а треба всѣм знати. 14
 Иж то Бога иста Марія Пречиста 12
 И рождаетъ, и питаеть его як невѣста [1]. 14
 Порівняймо з однією зі світських ліричних пісень:
 Прийшли літа скоро, як бистрії ріки, 12₆
 А я живу у нещастю через усі віки [5, с. 118]. 14₈

Як бачимо, ритміка текстів – дуже схожа. Але в релігійній пісні наявні регулярні внутрішні рими, яких немає у пісні світській. Це ж стосується й інших зразків цих жанрів.

У кількох випадках (переважно в пісенних партіях драматичних творів) у довгих рядках строфічної силабіки цієї групи наявні внутрішні рими на межах піввіршів, при цьому короткі рядки римуються між собою. Тобто, можна говорити про своєрідний варіант логоеда. Наведемо зразок з анонімною драми „Торжество естества человеческого”:

Престань ридати, Больш сѣтовати, 5 + 5
 Злѣ опечаленна! 6
 Гласъ ти с небесе Радость принесет: 5 + 5
 Будешъ потѣшенна! [3, с. 226]. 6

Окрім наведених загальних схем побудови гетерометричних строф, наявні також менш поширені чи й узагалі поодинокі структури, представлені одним – двома текстами. Скажімо, двовірші анонімного твору „Ой Боже мой, Боже, діет ми ся негоже...” мають схему КД (К – 11, 13, 14, 15, 16; Д – 16, 17, 18 складів), структура чотиривіршів пісні „Іхав козак за Дунай” С. Климовського – 7, 7, 8, 5, катрени „Пісні 4-ї” Г. Сковороди побудовано за схемою 14, 16, 8, 10; п’ятивірші анонімною „Пісні свіцької” („Ци я була ци не красная”) мають будову ККДДК (К – 8, 9, 10, 11, Д – 13, 14, 15, 16 складів), одна з пісенних партій драми Г. Кониського „Воскресеніє мертвих” – 13, 13, 5, 5, 6, 6, 7, одній з „Пісень на Рождество Христово” („Цвѣтъ мысленній днесь ся родить...”), уміщених у „Богогласнику”, притаманна складна структура 8, 8, 14₇, 8, 10, 8, 5 (з поодинокими відступами) із численними внутрішніми римами тощо. Наведемо зразок останньої:

Цвѣтъ мысленній, днесь ся родить, 8
 Бога от небес зде приходит; 9
 Котораго лелгѣя, Пречистая Марія 14
 Намъ рождаетъ и питаеть 8
 Сосцы своими, зѣло драгими 10
 Во пустинѣ, во яскинѣ, 8
 Преславно нынѣ [1]. 5

Цікаву строфічну структуру фіксуємо в анонімому вірші „Нашо сушиш голову, небоже?”. Текст побудовано на діалогові Розуму та Волі. Кожна з реплік – 6-вірш із певним чином впорядкованим чергуванням рядків: кожен 1-й, 2-й та 4-й рядки кожної строфи – ізосилабічні, з послідовно витриманим цезуровим поділом (по 10₄, 11₄ та 12₆ складів відповідно), довжина решти рядків – більш-менш довільна (від 10 до 19 складів):

Розум
 Гнієт зерно, жеби плод родило; 10₄
 Гнієт жолнір, бо звитяжити мило; 11₄
 Сієт орач з охотою і тучі пожадаєт, 15₈
 Ти смерті боїшся, власне, як би тіло, 12₆

Не повставши не суд страшній, вічне гнити міло, – 14₈

Такая-то любов Бога в твоєм серцю палаєт? 15₈

Воля
 Бог естъ силен, трудно не признати, 10₄
 Але ж трудно смерті ся не лякати: 11₄
 Плачуть люде по улицах, плач їх естъ безмірній. 14₈
 Гради, весі, поля, ліси трупів полни, 12₆
 Смутній погреб пси і круки, звірі в собі ледво чинити
 zdolни, 19

Сами наветъ священники одмели люд свій вірній [5, с. 110]. 15₈

За формальними ознаками, до строфічної силабіки умовно зараховуємо також досить поширену у XVIII ст. сапфічну строфу (точніше, її силабічний еквівалент). Її традиційна будова – катрен зі схемою 11, 11, 11, 5 (хоча трапляються й варіації щодо довгих рядків). Найчастіше строфа зустрічається у драматичних текстах, рідше – в текстах інших жанрів („Пісня 8-а” Г. Сковороди, сатиричний вірш „В тысяча сімсот п’ятнадцять годі...” тощо).

У шкільній драмі сапфічною строфою писали як репліки пісенного, так і говірного типу, навіть у межах одного й того ж тексту. Скажімо, у анонімній драмі „Мудрость предвѣчная” (1703) у яві 3-й першої дії така будова притаманна репліці Разума (3 сапфічні строфи, після яких ідуть 6 рядків „чистого” 11-складовика), тоді як ява 6-та другої дії починається пісенним уривком („Пѣніє в небѣ”), що складається з 7-ми „правильних” сапфічних катренів. У яві 6-й частини II анонімною драми „Торжество естества человеческого” (1706) сапфічна строфа виступає засобом індивідуалізації мовлення одного з персонажів (Милость Божая мовить сапфічною строфою, з нею полемізує Естество, репліки якого мають ізосилабічну 13-складову будову). А вже у частині III (ява 7-ма) сапфічною строфою співає „Хор аггелський” (всього 3 партії по одній строфі кожна).

Зазвичай, відповідний силабічний обсяг рядка у сапфічній строфі в драматичних текстах витримано чітко. Проте є й винятки. Так, у „Трагедо-комедії” С. Ляскоринського (1737 – 1738) в досить великому за обсягом уривку („плач Естества” та репліки Гнѣву; всього 18 чотиривіршів) наявні чимало відхилень від ізосилабізму в 11-складовій частині (на 1, інколи – на 2 склади). Скажімо, починається „плач” „правильною” сапфічною строфою, а вже наступний катрен має будову 10, 12, 11, 5. Цей „плач” переривається 1-рядковою реплікою Гнѣву, яка, хоч і містить 13 складів, все одно сприймається як частина наступної сапфічної строфи:

Плач Естества
 [...] Кто жъ безнадежной надежди отрада 11
 Въ болѣзней огнѣ будетъ днесь охлада? 11
 На милость твою надежда, мой Боже, 11
 Та мне поможе. 5
 Гнѣвъ.
 Кія гласи и вопль многъ, рци ми, вопрошаю? 13
 Естество.
 Твоей, Господи, милости желаю: 11
 Помилуй я падшу, на смертельной стези 12
 Утоли слези [3, с. 294]. 5

Отже, строфічна силабіка – особливий тип українського силабічного вірша, що функціонував і широко культивувався щонайменше у трьох жанрових групах української поезії XVIII ст.: релігійній, філософсько-релігійній та світській ліриці, а також у пісенних партіях шкільної драми. Цій формі притаманні дуже різноманіт-

ні комбінації рядків різної довжини, при переважанні спадної та альтернованої схем. Часто засобом додаткової ритмізації вірша виступає регулярна внутрішня рима у

позиції передцезурного закінчення (за винятком світської лірики, де така „прикраса” є, радше, винятком).

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Богогласник. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1790. – [292] с.
[2] Гаспаров М. Очерк истории европейского стиха. – Москва: Фортуна Лимитед, 2003. – 272 с.
[3] Резанов В. Драма українська. – К.: З друк. Укр. акад. наук. – 1926. – 389 с.
[4] Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
[5] Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К.: Наук. думка, 1983. – 696 с.

REFERENCES

- [1] The theologian. – Pochayiv: Printing House of the Assumption Monastery, 1790. – [292] p.
[2] Gasparov M. Essay on the history of European verse. – Moscow: Fortuna Limited, 2003. – 272 p.
[3] Rezanov V. Ukrainian Drama. – K.: From print. Ukr acad. sciences – 1926. – 389 p.
[4] Skovoroda Hrehory. Full Academic Collection of Works / Under the editorship of prof. Leonid Ushkalov – Kharkiv-Edmonton-Toronto: Maidan; Publishing House of Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2011 – 1400 p.
[5] Ukrainian literature of the XVIII century. Poetry. Dramatic works. Prose works – K.: Science. opinion, 1983. – 696 p.

Strophic syllabic in Ukrainian poetry of the XVIII century

V. S. Maltsev

Abstract. The article deals with the peculiarities of the functioning of one of the forms of syllabic poetry in Ukrainian poetry of the XVIII century – a strophic syllabic. Such structures were presented mainly in religious, philosophical and secular songs. A characteristic feature of religious and philosophically-religious texts is the widespread use of regular internal rhyme (mostly in the position of pre-caesura ending). In secular songs, the isosyllabic principle of the corresponding parts of various stanzas is less strictly maintained.

Keywords: *syllabic verse, stanza, caesura, clause, rhyme.*

Строфическая силлабика в украинской поэзии XVIII века

В. С. Мальцев

Аннотация. В статье рассматриваются особенности функционирования одной из форм силлабического стиха украинской поэзии VIII века – строфической силлабике. Такие структуры были представлены, главным образом, в религиозных, философско-религиозных и светских песнях. Характерной особенностью религиозных и философско-религиозных текстов было широкое применение регулярной внутренней рифмы (чаще всего в предцезурной позиции и клаузуле). В светских песнях менее строго выдержан изосиллабизм соответственных частей разных строф, реже встречаются внутренние рифмы.

Ключевые слова: *Силлабический стих, строфа, цезура, клаузула, рифма.*